

MARIAN BUTKIEWICZ (Lublin)

**WARTOŚĆ REJESTRÓW POBOROWYCH
DO BADAŃ SPOŁECZNO-GOSPODARCZYCH
DROBNEJ SZLACHTY W XVI-XVII WIEKU**

(na przykładzie materiału źródłowego dotyczącego powiatu tykocińskiego¹)

Źródła do historii gospodarczej zazwyczaj mają charakter masowy. Najważniejsza i najcenniejsza jest rachunkowość prowadzona w sposób przekrojowy. Wartość akt podatkowych jest tym większa, że dotyczą one kategorii dóbr, w stosunku do których mniej było szans uzyskania materiałów typu rachunkowego; dotyczy to przede wszystkim własności drobnej i średniej². Poborcy podatkowi nie spisywali dokumentów w pożądanym dla nas celu, gdyż powstawały one jako wtórny element poczynąń gospodarczych. W okresie staropolskim szlachta nie była skłonna do wprowadzenia ewidencji swego stanu. Dlatego próba uzyskania pełnego obrazu osadnictwa czy zamożności tej grupy w jednym przedziale czasowym była możliwa tylko dzięki materiałom pośrednim. Sposobnością np. sporządzenia spisu szlachty były popisy pospolitego ruszenia oraz rejestry podatkowe.

Zachowały się wykazy szlachty podlaskiej udającej się na wojnę z lat dwudziestych i sześćdziesiątych XVI wieku³. Spisy te pozwalają na pewną orientację zasiedlenia danego obszaru, lecz ze względu na swoją specyfikę zawierają wiele mankamentów⁴. Znacznie ciekawsze i dokładniejsze, z naszego punktu widzenia, są rejestry poborowe, tzw. łanowego. Pochodzą one z okresu mobilizacji finansowej związanej z potrzebami militarnymi z czasów panowania Stefana Batorego⁵. Obowiązujący podatek był wówczas w rozkwicie. Uniwersał podatkowy z 1563 r. radykalnie zmienił dotychczasową podstawę pobierania podatku gruntowego⁶. Wpłynęło to nie tylko na poprawę zasobności skarbu Rzeczypospolitej, ale również na zawartość akt skarbowych. Ustalony wówczas schemat formularza zawierał wiele informacji dodatkowych. Stał się podstawą do opracowania późniejszych zasad pobierania pieniędzy⁷. Dokonywane potem zmiany nie naruszyły zasadniczego jego rdzenia. Rejestry podatkowe miały jeszcze jeden atut – ujmowały dane dotyczące jedyne, prawie powszechnego podatku bezpośredniego w Rzeczypospolitej⁸, co powoduje, że akta skarbowe są dziś uznawane za podstawowe źródło do badań społeczno-gospodarczych⁹. Z terenu powiatu tykocińskiego zachowało się kilka rejestrów z końca XVI wieku. Obejmowały one cały interesujący nas teren i były

sporządzane w niewielkich odstępach czasu. Do naszych czasów przetrwały spisy z lat: 1577, 1579, 1580 i 1591¹⁰. Ponadto mamy wykaz kwitów podatkowych, zwany rekognicjarzem z 1579 i 1581 r.¹¹

Zachowana edycja rejestru poborowego z 1577 r., przepisana bardzo starannie, została opracowana według wcześniej narzuconego klucza¹². Był nim uchwalony przez sejm taryfikator dotyczący kategorii ziemi oraz obiektów przemysłu wiejskiego. Według zarządzeń uniwersału poborowego z 1577 r. za jedną włókę osiadłą, która była uposażeniem kmieci, płacono się 10 groszy, za 1 włókę szlachecką uprawianą własnoręcznie – 20 groszy, zaś za działkę zagrodniczą – 4 grosze. Za młyny, karczmy i folusze stawka wahała się od 12 do 20 groszy¹³. Takie zróżnicowanie wpłynęło na układ zapisu. W ramach każdej parafii najpierw wymieniano istniejące tam włóki osiadłe, następnie mienie zagrodników i komorników. Oddzielnie wpisywano liczbę młynów, karczem i foluszy oraz ich położenie. Na końcu dołączono wykaz gospodarstw drobnoszlacheckich, których właściciele własnoręcznie uprawiali ziemię. Podsumowanie w ramach poszczególnych parafii podkreślało pracę, jaką wykonał skryba. Czy był to wyznaczony poborca, czy też jego pomocnik, tego nie jesteśmy w stanie powiedzieć. Jedyne pewne ustalenie polega na tym, że jest to ostatnia, dokładnie wygładzona wersja protokołu, którą albo spisywał, albo przeglądał wyznaczony urzędnik¹⁴.

Kolejny rejestr różnił się znacznie od poprzedniego formą zapisu. Zapewne wpłynął na to charakter spisu, co odbiło się na układzie formularza. Z zachowanych dwóch wersji tego rejestru jedną należałoby uznać za wersję pierwotną (brudnopis), zaś drugą – jako ostateczną, przeznaczoną do przekazania kontroli urzędu skarbowego. Według układu akt w księdze podatkowej, rejestr z 1578 r. – zaklasyfikowany przez nas jako brudnopis – znalazł się pod spisem określonym na rok 1579. Oba poprzedzał jeszcze jeden, najstaranniej spisany dokument przestrzegający wszelkich wymogów układu formularza. W tytule informowano, że jest to rejestr sporządzony wg uniwersału z 1578 r., zaś podatek był pobierany w roku 1579¹⁵. Nie różniły się one sposobem zapisu, mógł więc to być jeden spis w trzech kopiach albo rejestry kilku rat jednego podatku przy bardzo dokładnym zachowaniu układu formularza. Bylibyśmy skłonni przyjąć za bardziej prawdopodobne drugie rozwiązanie. Na rzecz takiej możliwości świadczyłby wykaz osób, które nie zapłaciły podatku, nosi on datę: 19 X 1578 r.¹⁶ Sytuuje go ona w przedziale czasowym nałożonym ziemi bielskiej przez uniwersał poborowy: od św. Jana do św. Marcina¹⁷. Ten fakt oraz brak uchwały podatkowej na rok 1579 skłania do wniosku, że mamy w tym przypadku do czynienia z podatkiem rozłożonym na dwie raty. Pierwszą pobierano terminowo, drugą zaś przeniesiono na rok następny. Uniwersał z 1578 r. mówi o podatku nałożonym na ludność w związku z wielkimi potrzebami finansowymi państwa. W wyniku niezadowolenia z poprzednich poborów, urzędnicy zmodyfikowali dotychczasowy formularz, a Sejm nakazał szlachcie złożyć przysięgę, że uczciwie odda podatek¹⁸. Badacze dokumentów podatkowych podkreślają, że był to jeden z najlepszych poborów na przestrzeni całego XVI wieku¹⁹. Z najdokładniejszej wer-

sji formularza sporządzonej w 1579 r., a obejmującej teren całego powiatu tykocińskiego, zorientowaliśmy się, że poborcom tym razem chodziło o zarejestrowanie każdego podatnika²⁰. Zapisywano szczegółowo wszystkie elementy opodatkowania, choć pisarza częściej interesował areał globalny, za który płacono określoną sumę, aniżeli struktura własności w danej wsi. Wyliczano łączną ilość opodatkowanych włók szlacheckich i osiadłych, ewentualnie posiadanych zagrodników czy komorników, a także obiekty działalności gospodarczej: karczmy, młyny i folusze oraz inne zakłady rzemieślnicze. Miało to dla autora niniejszego opracowania duże znaczenie, gdyż pozwalało zorientować się w majątku danego właściciela lub grupy współdziałowców oraz topografii elementów opodatkowania. Odpowiadało to zapisom na kwitach rekognicji. Jednocześnie została wyeliminowana ewentualność pominięcia jakiegoś elementu przy przepisrywaniu, co mogło się zdarzyć w przypadku rejestru z 1577 r. Zestawienia końcowe całkowitego areálu wsi nieprzydatne są z powodu możliwości włączenia działek z innych osad, czasem nie należących nawet do danej parafii. Poborcy to nie przeszkadzało. Chodziło mu głównie o ustalenie ilości zebranych z określonego areálu pieniędzy bez podawania danych lokalizacyjnych. Podobnie było z przynależnością wsi do parafii – ilość wymienionych jednostek administracyjnych nie musiała odpowiadać faktycznej ich liczbie.

Wykaz podatkowy z 1580 r. nie różni się pod względem formy zapisu od omówionego wyżej²¹. Zapewne zastosowano tu szeroko praktykowaną metodę przepisywania formularza z poprzedniego poboru²². Ostatni z zachowanych wykazów podatkowych ziemi bielskiej w XVI w. jest datowany na 1591 r.²³ Spisany w formie sumariusza nie przynosi informacji tego typu co poprzednie. Mniejsza liczba zaznaczonych parafii, komasowanie areálu kilku wsi oraz enigmatyczny zapis powodują, że przekazane informacje mogą mieć tylko wartość dla obrazu większych jednostek administracyjnych: powiatu, ziemi czy województwa. Ewentualnie mogą mieć też znaczenie przy opracowywaniu polskiej skarbowości przy końcu XVI stulecia²⁴.

Część spisów podatkowych z XVI w. została wydana drukiem. Aleksander Jabłonowski – kontynuując, zainicjowaną przez Adolfa Pawińskiego, akcję wydawnictw źródłowych pt.: *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-osadniczym opisana* – opracował w 1908 r. województwo podlaskie jako siedemnasty tom *Źródeł dziejowych*²⁵. W jednej z trzech części opracowania przedstawia on m.in. rejestr poborowy z 1580 r. oraz sumariusze poborów z lat 1579 i 1591²⁶. W swojej edycji A. Jabłonowski zastosował szereg skrótów, nie zaznaczając ani gdzie je stosuje, ani co one obejmują. Szczególnie dużo przykładów tego typu znaleźliśmy w najobszerniejszym przekazie źródłowym, czyli rejestrze poborowym z 1580 r.²⁷ Wprawdzie na początku rejestru z terenu ziemi bielskiej autor zaznacza, że będzie stosował skróty „dla zaoszczędzenia miejsca” i przytacza kilka przykładów, to jednak w tekście nie trzyma się konsekwentnie ustaleń²⁸. Zasadniczo nie naruszają one obrazu statystycznego, ale nie oddają wiernie ekonomiczno-społecznego wizerunku poszczególnych osad. Wydawca tylko nieregularnie informuje, kto był właścicielem danej działki (cześnicy, bracia, kolokatorzy, poszczególne osoby), w czym imieniu płacono

dany podatek, z ilu części składał się dział, z którego uiszczana była opłata, gdzie on się znajdował oraz sposób w jaki działka przeszła w posiadanie danego szlachcica. Zdarzały się przypadki braku określenia kategorii włók. Kilkakrotnie zauważyliśmy pomijanie młynów i foluszy²⁹. Konfrontując wydawnictwo z oryginałem w każdej parafii, odnotowaliśmy od kilku do kilkudziesięciu „skrótów”. Zatem użytkownicy tego wydawnictwa powinni za każdym razem konfrontować je z oryginałem, dlatego że jego przydatność można w wielu przypadkach zakwestionować.

Dotychczas nie był podnoszony problem niekompletności omawianych źródeł dotyczących województwa podlaskiego. Historycy analizujący wartość przekazów w innych tomach tego wydawnictwa napotykali podobne praktyki A. Pawińskiego i I. T. Baranowskiego³⁰. Powstały nawet próby uzupełniania tych braków w postaci errat³¹. Jednak jest to rozwiązanie połowiczne. Najwłaściwszym wyjściem byłoby ponowne wydanie źródeł opublikowanych przez A. Pawińskiego, A. Jabłonowskiego i I. T. Baranowskiego. Badacz traktujący to wydawnictwo za podstawę swych opracowań zapewne skonfrontuje je z oryginałem, jednak wiele osób wykorzystuje je jako materiały pomocnicze i może brać te przekazy bez cienia wątpliwości. Nie każdy też dotrze do erraty wydrukowanej w postaci artykułu. Istnieją – jak wspomnieliśmy – wzorcowe edycje dostosowane do współczesnych wymogów: w latach 50. naszego wieku zespół pod kierownictwem S. Inglota wydał rejestr poborowy woj. krakowskiego z 1629 r.³² Wydaje się, że wydawnictwa takie należy kontynuować, gdyż zwiększyłoby to liczbę osób zajmujących się sytuacją społeczno-gospodarczą szlachty.

Sensowne byłoby sięgnięcie do rekognicji, powszechnie stosowanych w okresie staropolskim³³. W większości przypadków zachowały się jednak tylko zestawienia w formie raportów z przeprowadzonych akcji, przesyłane do urzędu podskarbiego koronnego. Z terenu powiatu tykocińskiego zachowały się w oryginale dwa takie źródła. Jedno było datowane na 1579 r., drugie na 1581 r. Pierwsze nie obejmowało jednak obszaru całego powiatu. Dlaczego tak się stało, nie wiemy – mogło to się zdarzyć na skutek zagubienia części kwitów lub niedokładnie przeprowadzonej rejestracji. Późniejszy wykaz nie posiada już takich mankamentów³⁴. Zeznania dotyczyły sposobów pobierania podatku. W każdej notatce poborca zeznawał za co na jego ręce płatnik przekazuje określoną kwotę oraz w czyim imieniu to czyni. Pod informacjami dodatkowymi był podpis złożony przez płatnika oraz podana przynależność pieczęci sygnetowej. Mogły także występować nazwiska świadków. Przy każdym zeznaniu istniała data oraz miejsce tego wydarzenia.

W 1629 r. został wprowadzony nowy rodzaj podatku. Od 1588 r. rozpoczął się zalegalizowany starymi kwitami regres podatkowy. W 1627 r. zaproponowano – odrzucony przez szlachtę – pomiar gruntów do opodatkowania³⁵. Ustalono, że opłaty będą brane od nieruchomości, przez co podatek ten został nazwany podymnym³⁶. W trakcie realizacji podatek przyjął formę pośrednią, dlatego też w pierwszej fazie wybierania można go nazwać łanowo-podymnym³⁷.

Z tego okresu zachowały się dwa rejestry dotyczące powiatu tykocińskiego. Je-

den, bez karty tytułowej, można datować na rok 1629³⁸, drugi powstał w 1635 roku³⁹. Przyzwyczajenie poborców do podatku łanowego i niechęć szlachty do „nowinek” sprawiły, że zapisując wartość zapłaconego podatku z podymnego podawano areał włók szlacheckich oraz liczbę poddanych. To zamieszanie nie wpłynęło korzystnie na merytoryczną wartość akt. Nie sprawia też dobrego wrażenia zaniżanie areałów w stosunku do rejestrów z lat 80. oraz znaczne różnice pomiędzy przekazami z 1629 i 1635 r. Pomimo to rejestr z 1629 r. prezentuje się znacznie lepiej niż analogiczny sporządzony w 6 lat później. Jego enigmatyczne informacje: kto płacił i za ile włók lub poddanych – nie mogą być atrakcyjne⁴⁰. Łączenie w jednym zapisie areału kilku wsi, a także niewystarczająco jasny podział na parafie skłania nas do stwierdzenia, że poborca tworząc nowy formularz w oparciu o wcześniejsze akta, uczynił go mało czytelnym⁴¹.

Typowym dla pierwotnych założeń omawianego podatku był dopiero rejestr podymnego z 1661 r.⁴², choć tak niefortunnie złożyło się, że podatek ten przypadł na czas pogorzelsk. Pomimo to sposób sporządzania formularza sprawia, że akta podatkowe z tego roku można rozpatrywać w różnych aspektach. Schemat zakłada ukazanie zabudowy chłopskiej i drobnoszlacheckiej w trzech grupach: domostw ocalałych, z których zapłacono podatek, domostw pogorzałych oraz tych, na które nałożono juramenta. Podział na parafie nie jest zbyt precyzyjny, wsie przeważnie odnotowywane były oddzielnie. Mimo to możemy zorientować się w rozmiarach szkód, jakie wyrządziła wojna⁴³. Wydaje się, że na podstawie tego źródła moglibyśmy odtworzyć stan zabudowy istniejącej przed „potopem” i to, co po nim pozostało.

Trzecim i najbardziej szczegółowym spisem podatkowym były rejestry pogłównego. Podatek ten ma w polskiej skarbowości najdłuższą metrykę, gdyż już wprowadzili go synowie Kazimierza Jagiellończyka. Jednak sprzeciw szlachty, która uznała pogłowne za zniewagę, zniweczył te zamiary⁴⁴. Po wojnach ze Szwedami, z powodu daleko posuniętej dewastacji nieruchomości, można było ponownie, choć nie bez oporów, wprowadzić opodatkowanie osobowe. Pogłowne generalne wznowiono w 1662 r., z początku jednorazowo⁴⁵. W latach 70. XVII w. podatek ten zadomowił się na dobre w polskiej skarbowości. Z terenu powiatu tykocińskiego mogliśmy znaleźć kilka rejestrów tego rodzaju. Najwcześniejszy z nich pochodzi z 1663 r.⁴⁶ Był on spisany przez różne osoby, co sprawia, że możemy przyjąć go za zbiór poszczególnych raportów parafialnych ukazujący podstawowy stan poboru. Najbardziej widocznym tego dowodem jest różna wielkość poszytów, łatwo zauważalna na rancie całej księgi podatkowej. Na początku każdego raportu w ramach parafii został opisany skład komisji parafialnej, strzegącej prawdziwości deklarowanej podstawy podatku. Na czele zespołu stał pleban, mający do pomocy kilku znaczniejszych obywateli. Na końcu spisu ksiądz poręczał swoim podpisem zgodność zapisanych informacji. Ewentualne dopisy były oddzielnie sygnowane przez tego samego księdza lub jednego z wikariuszy. Notariuszem była osoba spoza tego składu. Zapewne był to skryba wyznaczony przez poborcę głównego, oznaczony skrótem „DKPK”. Spis

sporządzano na bieżąco według zgłaszających się podatników. Zasadniczo wszyscy byli ujmowani pod nazwą wsi. Przy wyliczaniu mieszkańców nie dbano o zachowanie hierarchii, dowolnie mieszając „generosis”, „nobiles” i „laborosi”. Zdarzało się, że nie zaznaczano przy nazwisku stanu lub godności. Każdy zapis podawał imię i nazwisko płatnika, jego przydomek i stan rodzinny (żona, dzieci) oraz ewentualnych współdomowników (rodzice, brat, siostra i członkowie dalszej rodziny). Znaleźliśmy i takie zapisy, w których trudno dopatrzeć się pokrewieństwa. Dodatkowe informacje polegały na wymienieniu liczby poddanych chłopów, rzemieślników oraz czeladzi, zapisanej łącznie lub wymienionej wg profesji. Spisywanie rozpoczęło w 1662 roku, o czym świadczy zapis z terenu parafii kobylińskiej, zaś opracowanie całości odbyło się w roku następnym. Największym mankamentem tego spisu są braki danych (dotyczy to terenu parafii rajgrodzkiej). Zapewne nie dołączono tego wykazu w momencie zszywania akt, co było powodem jego zaginięcia, gdyż odrzucenie protokołu ze względów technicznych możemy wykluczyć⁴⁷.

Następne rejestry pogłównego pochodzą z lat 70. XVII w. Zachował się ich cały szereg, poczynawszy od 1673 r., a skończywszy na 1676 r.⁴⁸ Posługiwano się formularzem z 1663 r., co dawało porównywalne informacje. Instruktarz z 1662 r. zobowiązywał plebana do spisania listy osób podlegających opodatkowaniu z terenu jego parafii⁴⁹. Z kilku zauważonych różnic należy wymienić inny układ parafii. Ich identyczny szyszek oraz podobny układ wsi znaleźliśmy tylko w trzech rejestrach: z 1674 r. (dwie raty) i 1676 r. (wcześniejsza rata). Skłania to do stwierdzenia, że poborca z 1676 r. tworzył formularz, wzorując się na poprzednim. Natomiast podobieństwo spisów z 1674 r. nie jest żadnym zaskoczeniem, wszak mamy tu do czynienia z dwiema ratami podatku pobieranego w jednym roku i dozorowanego przez tego samego poborcę.

Podobnie jest w ocenie wartości merytorycznej spisów. Układ z 1676 r. jest o tyle zastanawiający, że formularz jednej raty jest analogiczny do bezpośrednio go poprzedzających, drugi natomiast – odmienny od pozostałych. Spis ten został wykonany bardzo starannie, lecz merytorycznie był znacznie uboższy. Nasuwa się więc uwaga, że mniej staranna forma rejestru przekazywała więcej informacji. Wymownym tego przykładem niech będzie jeden ze spisów z 1674 r. Został on sporządzony w maju i przekazany do akt skarbowych w formie rękopisu. Pod każdą wsią urzędnik ziemski stwierdzał podpisem wiarygodność informacji, przystawiając tam swoją pieczęć urzędową. Różnorodność znajdujących się informacji jest zaskakująca: wymieniano nawet nazwiska poddanych i określano ich sytuację rodzinną, a także – po części – ekonomiczną.

Należy także wspomnieć o kwitach oblatowanych na początku XVIII w. w księdze grodzkiej brańskiej⁵⁰. Proweniencją obejmowały one teren ziemi bielskiej. Oblata były wpisywane w latach 1717-1719, lecz wiele kwitów odnosiło się do okresu wcześniejszego – nawet o czterdzieści lat. Najwięcej z nich pochodzi z rejestru pogłównego 1676 r. Określenie daty powstania wielu dokumentów jest niemożliwe. Wpłynęły na to zarówno okoliczności powstania tej księgi, jak i jej późniejsze

dzieje⁵¹. Dlatego też wartość jej jest znacznie mniejsza od wyżej omówionych spisów. To źródło możemy potraktować jako materiał porównawczy. M.in. możemy dzięki niemu śledzić proces powstawania rejestrów pogłównego. W jednym z dokumentów oprawionych w tej księdze mamy do czynienia ze spisem, który powstał w 1676 r. Jest to brudnopis jednej z rat pogłównego, o czym świadczą liczne poprawki – dopiski i skreślenia.

Każdy rejestr wymienia prawie wszystkie wsie znajdujące się na terenie danej parafii. Jednocześnie spisywane są dobra szlacheckie i „bona regalia” według przydziału do starostw i wójtostw. Wylicza się także dzierżawy i tenuty, a także dobra kościelne według obowiązującej w danym roku taryfy „subsydium charitativum”⁵².

Wartość źródłowa

Wartość źródeł skarbowych wymaga szczególnego omówienia. Problem ten stanowi kanwę szerokiej dyskusji historyków od wielu lat. Rozważano przydatność tego typu źródeł do badań nad historią społeczno-gospodarczą i demograficzną Rzeczypospolitej w okresie staropolskim. Pod uwagę brano ich wartość w odniesieniu do poszczególnych regionów, jak i całej Korony⁵³. Podnoszono także różne niedoskonałości przekazu akt podatkowych. Irena Gieysztorowa stwierdziła, że w analizie należy brać pod uwagę przede wszystkim rejestry z lat weryfikacji podstawy opodatkowania⁵⁴.

W odniesieniu do powiatu tykocińskiego mamy szereg przekazów uznanych przez badaczy jako godne zainteresowania. Co prawda nie zachował się rejestr z 1563 r., ale mamy do wglądu akta podatkowe z 1579 i 1663 r., czyli z lat reform skarbowych. Rejestr łanowego z 1579 r. jest poprzedzony podobnym z 1577 r., następny zaś pochodzi z 1580 r. Zestawione wyniki w skali powiatu przedstawiają nieco inną gradację wartości poszczególnych rejestrów łanowego, aniżeli przyjęta w historiografii dla terenu całej Korony⁵⁵ (zob. tabela 1).

Tabela 1

Wielkość elementów opodatkowanych w powiecie tykocińskim w rejestrach poborowych z lat 1577-1580 i rekognicjarzu z 1581 r.

Elementy opodatkowania	Data spisu			
	1577	1579	1580	1581
Liczba włók szlacheckich	676,9	595,6	863,3	797,5
Liczba włók osiadłych	378,6	242,4	345,5	381,4
Liczba zagrodników	216	159	172	154
Liczba komorników	0	1	30	7
Liczba młynów	15	8	13	15
Liczba karczem	16	6	2	0

Okazuje się, że największy opodatkowany areał wykazuje rejestr z 1580 r.⁵⁶ Rejestr z 1577 r., ostatni przed reformą, przedstawia większą ilość włók szlacheckich niż rejestr z 1579 r. i większy areał będący nadziałem kmieci. Rekognicjarz z 1581 r. także notuje górną granicę wielkości opodatkowanego areału. Co prawda, znawcy przestrzegają przed zestawianiem wszystkich zachowanych rejestrów, jednak spróbujemy o to się pokusić. Takie porównanie pozwoli ustalić kryterium wartości akt podatkowych. Ponadto, konfrontując je z kwitami rekognicji, możemy określić stopień prawdomówności podatników. Sprawdzian taki zapewne nie będzie precyzyjny, pozwoli jednak ustalić rząd wielkości opodatkowanych elementów. Może też dostarczyć wielu informacji na temat trybu zbierania pieniędzy. Rekognicjarze mogą być pomocne w rekonstrukcji areału danej wsi i formach jego użytkowania⁵⁷. Na konieczność takich zestawień wskazuje fakt zapisywania w rejestrach różnej liczby opodatkowanych wsi. Okazuje się, że różnice niekiedy były bardzo duże (zob. tabela 2). Dlatego staje się nieodzowna rekonstrukcja stanu faktycznego rzeczy. Prace tego typu będą także pomocne przy korektach przynależności poszczególnych osad do parafii.

Dla łatwiejszej ewidencji osiedli w formularzu podatkowym obowiązywał od poł. XVI wieku układ parafialny. Jednak nie był rygorystycznie przestrzegany, często pomijano parafię o małej liczbie osad. Zestawiając wsie o różnej przynależności parafialnej, możemy uwidocznic formy przygotowania formularza podatkowego.

Tabela 2

Wsie szlacheckie z terenu powiatu tykocińskiego wymienione w rejestrach z 1577, 1579, 1580 i 1591 r.

Lp.	Parafia	Liczba wymienionych wsi w rejestrze				Liczba wsi szlach. wymienionych w rejestrach
		1577	1579	1580	1591	
1	Bargłów	2	0	2	2	2
2	Dobrzyniewo	2	2	2	2	3
3	Dolistowo	6	4	6	3	6
4	Goniądz	9	9	9	3	9
5	Jasionówka	4	3	4	0	5
6	Kalinówka	5	4	5	5	5
7	Knyszyn	1	1	2	1	2
8	Kobylin	29	27	38	14	42
9	Rajgród	19	14	18	5	27
10	Trzcianna	12	13	15	8	19
11	Tykocin	10	9	15	15	15
Razem		99	86	116	58	135

Z powyższego zestawienia wynika, że największe zmiany nastąpiły między latami 1577 i 1579 (zob. tabela 3), co wynikałoby z generalnej zmiany polityki skarbowej

oraz doprecyzowania formularza⁵⁸. Nie osiągnął on jednak poziomu uniwersalnego wzorca, na którym opierali się następni poborcy – znaleźliśmy także niedokładności porównując rejestry z 1579 i 1580 r.

Tabela 3

**Przynależność parafialna wsi szlacheckich
wg rejestrów z 1577, 1579, 1580, 1591 r.**

Lp.	Nazwa wsi	Nazwa parafii			
		1577	1579	1580	1591
1	Bajki	Tykocin	Trzcianna	Trzcianna	Trzcianna
2	Boguszki	Goniądz	Trzcianna	Trzcianna	Trzcianna
3	Chojnowo	Goniądz	Trzcianna	Trzcianna	Trzcianna
4	Dolistowo	Goniądz	Goniądz	Dolistowo	Dolistowo
5	Dziekonie	Goniądz	Trzcianna	Goniądz	Trzcianna
6	Dzięciołowo	Goniądz	Goniądz	Dolistowo	Dolistowo
7	Jaworówka	Knyszyn	Knyszyn	Knyszyn	Dobrzyniewo
8	Jaświły	Goniądz	Goniądz	Dolistowo	Dolistowo
9	Kuczyno	Goniądz	Trzcianna	Trzcianna	Trzcianna
10	Kulesze	Goniądz	Trzcianna	Trzcianna	Trzcianna
11	Magnusze	Goniądz	Trzcianna	Trzcianna	Trzcianna
12	Mikicino	Goniądz	Goniądz	Goniądz	Dolistowo
13	Milewo	Goniądz	Goniądz	Trzcianna	Trzcianna
14	Moniuszki	Goniądz	Goniądz	Goniądz	Dolistowo
15	Szorze	Tykocin	Trzcianna	Trzcianna	Trzcianna
16	Szymany	Goniądz	Rajgród	Rajgród	Rajgród
17	Wiszowate	Goniądz	Trzcianna	Trzcianna	Trzcianna
18	Wroczenie	Goniądz	Goniądz	Goniądz+ Dolistowo	Dolistowo

Wynikały one z tego, że poborca pisząc protokół z pobierania podatku układał schemat wsi wg zgłaszających się płatników, nie zawsze dobrze zaliczając ich do właściwej parafii⁵⁹. W analizie porównawczej nieodzowne są więc korekty na podstawie wizytacji kościelnych. Pomocne są także statuty synodalne z zaznaczonym systemem przynależności parafialnej⁶⁰. Różnice w podanym areale przypadającym na poszczególne parafie w trzech chronologicznie sobie najbliższych rejestrach poborowych odpowiadają wynikom globalnym (zob. tabela 4). Rejestr z 1579 roku wykazuje znaczne niedomogi w prezentacji liczby włók szlacheckich, osiadłych, oraz w liczbie zagrodników i komorników. Nawet jeżeli doliczylibyśmy wykaz dóbr, w których ociągano się z płaceniem podatku i tak nie osiągnęlibyśmy wyników z 1580 r.⁶¹

Problem nieścisłości danych występował na terenie całej Korony. Różnice w wielkości areалу, z którego pobierano pieniądze, rzucają cień podejrzenia na poborców,

Tabela 4

Wielkość areалу szlacheckiego w powiecie tykocińskim wg rejestrów z 1577, 1579, 1580 r.

Lp.	Parafia	Rok sporządzenia rejestru											
		1577				1579				1580			
		Liczba włók szla- checkich	Liczba włók osiadłych	Liczba zagrod- ników	Liczba komor- ników	Liczba włók szla- checkich	Liczba włók osiadłych	Liczba zagrod- ników	Liczba komor- ników	Liczba włók szla- checkich	Liczba włók osiadłych	Liczba zagrod- ników	Liczba komor- ników
1	Bargłów	–	19,0	–	–	–	–	–	–	–	25,7	1	–
2	Dobrzyniewo	18,0	1,0	4	–	26,0	4,0	3	–	20,0	3,0	–	–
3	Dolistowo	12,0	41,1	19	–	17,4	20,0	7	–	21,2	33,2	23	–
4	Goniadz	52,5	29,7	16	–	65,5	8,5	1	–	67,8	17,3	10	–
5	Jasionówka	–	149,5	20	–	–	137,0	35	1	–	177,5	25	12
6	Kalinówka	12,0	11,5	1	–	10,0	–	–	–	14,0	13,2	1	–
7	Knyszyn	–	6,2	2	–	–	2,4	–	–	–	4,5	1	–
8	Kobylin	281,5	16,9	45	–	198,1	10,0	21	–	308,5	11,5	19	15
9	Rajgród	154,1	40,4	3	–	131,0	25,1	26	–	154,5	30,2	33	3
10	Trzcianna	90,7	51,1	70	–	117,1	30,9	65	–	198,8	24,4	58	–
11	Tykocin	56,1	12,2	9	–	30,4	4,5	1	–	78,5	5,0	1	–
Razem		676,9	378,6	216	–	595,6	242,2	159	1	863,3	345,5	172	30

którzy każdorazowo byli zmieniani. Innym powodem podejrzeń było znalezienie „Exorbitancji poborowych”. W 1588 r., pod tabelami statystycznymi poboru z województwa kaliskiego, jeden ze skrybów wymienił kilka grzechów skarbowości tamtego okresu⁶². Jednym z ważniejszych mankamentów jest brak spisu wszystkich wsi podległych opodatkowaniu. I tak: „Gdy inszy poborca drugi kontrybuty na stał a nalazł ową wieś w rejestrze conflagratam, opuścił je nie pytając się o tym, jeśli tego roku conflagrata, albo przed kilkiem lat. Do tego studiose niektórzy poborcy opuszczali albo wymazywali swoje wsie z rejestru”⁶³. Wynika z tego, że liczba wsi zależała od skrupulatności poborcy, a także od starosty prowadzącego po nim retenta⁶⁴. Dlatego za każdym razem notowaliśmy różną liczbę opodatkowanych wsi (zob. tabela 2). Potwierdza to wcześniej podnoszoną uwagę, że w tej kwestii rejestr z 1580 r. jest najlepszy od czasu reformy z 1578 r. Bieniasz Jałbrzyk Wyszeński, poborca z 1580 r., nie opierał się bezkrytycznie na aktach poprzednika, lecz wykazał dużo własnej inicjatywy⁶⁵. Spis z 1579 r. ustępuje rejestrowi z 1577 r. w kwestii liczby opodatkowanych wsi i areалу do nich należącego.

Uczciwość poborców również powinna być brana pod uwagę. To potencjalne źródło niedociągnięć podnoszone było już przez współczesnych. Wszak konstytucje sejmowe wspominają o obowiązku poborców w kwestii składania przysięgi, że sprawiedliwie oddadzą pobór, a za „utruty i nakłady” uniwersał z 1578 r. przewidywał 100 grzywien kary⁶⁶. Takie sankcje, przy jednoczesnym wysokim uposażeniu poborców, potencjalnie wykluczały nadużycia ze strony urzędników skarbowych. W wyniku wykrycia malwersacji mogli oni stracić reputację, a na poborców miałowano osoby liczące się w środowisku miejscowej szlachty⁶⁷.

Pozostaje sprawa nieuczciwości podatników. Niechęć szlachty do płacenia podatków była powszechnie znana. Dlatego używała ona forteli, o których wspomina skryba podatkowy. Mówi on o zaniżaniu liczby posiadanych kmieci, zamianie chłopów na zagrodników, zawyżaniu liczby spustoszonych zagród. Z „exorbitancji” wypływa wiele żalu. Było to wynikiem ogromnych przeszkód w pobieraniu podatku. Poborca narzeka np. na kiepską współpracę z woźnymi potwierdzającymi faktyczny stan rzeczy⁶⁸. Widzimy więc, jak trudny był proces poboru, który w końcu doprowadził do wylania tych utrapień na papier. Jakiegokolwiek były powody powstania tego dokumentu, musimy przyjąć go za prawdziwy. Za nieuzasadnioną bowiem uważamy nieufność Pawińskiego do tych „exorbitancji”, gdyż bolączki wypisywane pod adresem podatników z województwa kaliskiego odpowiadają sytuacji na terenie Podlasia. Tutaj tendencje jeszcze nasilały się. Duża liczba wiosek drobnoszlacheckich, w których dominowały niewielkie gospodarstwa, potęgowała możliwość występowania takich praktyk. Dochodziło także do ekscesów. W aktach podatkowych z ziemi bielskiej skryba zamieścił taką notatkę: „Do wsi Kobylin z innych miasteczek siła różnych rzemieślników wyszła dla podrobienia poborów, gdy tam popisować przyjechano szlachta tamteczna nie dopuściła do popisu, ale ze wszystkiego złupiła co mieli”⁶⁹. W tym samym dokumencie pisarz sugerował, że wszyscy uchylali się od podatku, począwszy od starosty ziemskiego, poprzez mieszczan,

a na ubogim szlachetce czy karczmarzu skończywszy. Akta „Regestum retentorum” wspominają o wymawianiu się wolniznami, czy płacenia tylko z części posiadłości.

Te i inne powody wyjaśniają luki w informacji dotyczącej areалу. Dopiero mobilizacja w następnym spisie z 1580 r. ukazała znaczniejszą operatywność aparatu państwowego. Ale i tutaj odkryliśmy kilka niedociągnięć. Biorąc pod uwagę tylko parafię rajgrodzką znaleźliśmy duże różnice w areale wioskowym. We wsi Zrzobki np. w 1577 r. areał wynosił 2,75 włóki szlacheckiej, w 1579 r. – już 2 włóki szlacheckie i 2,5 włóki osiadłej, a w 1580 r. jedynie 2 włóki osiadłe. Toczydłowo w 1577 r. liczyło 20 włók szlacheckich, a w 1579 r. – 42 włóki szlacheckie i 4 włóki osiadłe. W 1580 r. zapisano pod nazwą Toczydłowo 25 włók szlacheckich i 1 włókę osiadłą⁷⁰. Tak wielkie różnice, dochodzące do 50% areалу jednej wsi, nie napawają optymizmem w kwestii wiarygodności. Jednak zestawienie kilku przekazów pozwala ustalić bądź właściwy, bądź przybliżony stan.

Spośród trzech wykazów podymnego z lat 1629-1661, dwóch wcześniejszych nie można właściwie zaliczyć do źródeł tego typu. Trudno silić się na jakieś porównania. Wprowadzony rozdział na areał drobnoszlachecki oraz gospodarstwa poddanych chłopów wniósł wielki zamęt. W rezultacie rejestry podają znacznie zaniżony areał, a liczba poddanych chłopów jest tylko przybliżona. Nie możemy bezkrytycznie przyjmować ustaleń areалу poszczególnych wiosek. Pomimo tych niedociągnięć część informacji może być przydatna w badaniu struktury społecznej wsi. Możemy także śledzić jej przemiany w czasie.

Rejestr podymnego z 1661 r. merytorycznie jest już ustabilizowany. Podając stan zabudowy ocalałej, pogorzałej oraz tej, na którą nałożono juramenta, stwarza wrażenie, że jest wiarygodny w tym zakresie. Mimo to I. Gieysztorowa postuluje w stosunku do niego daleko posuniętą ostrożność. Podaje ona, że w porównaniu z rejestrami łanowego i poglównego, informacje o podymnym są zaniżone, co daje wypaczony obraz ówczesnej zabudowy⁷¹. W przypadku powiatu tykocińskiego jednorazowość tego spisu nie daje możliwości ustosunkowania się do powyższego osądu.

Wprowadzony w rok później system opodatkowania został oparty na stanie liczbowym ludności. W aktach podaje się cały szereg nowych informacji, co napawa badacza optymizmem. Komisja złożona z kilku osób – z plebanem na czele – bezpośrednio rekomendująca prawdziwość danych, spełniła dobrze swoje zadanie. Uzyskane w taki sposób wyniki należą do najwyższych pomimo zniszczeń wojennych⁷². Jedynym, choć bardzo ważnym mankamentem spisu jest brak przekazu z parafii rajgrodzkiej. Doszacowania ustalone na podstawie późniejszych rejestrów mogą być zaniżone. Rejestry z lat 70., pomimo ujęcia danych z parafii rajgrodzkiej, nie zawierają tak dużego ładunku informacyjnego. Generalnie wpływy z sympli poglównego 1674 r. wyniosły dla całej Korony tylko 64% w stosunku do poboru z 1663 r.⁷³ Zachowały się w kilku egzemplarzach rejestry poglównego z lat niewiele oddalonych od siebie. Stwarza to możliwość porównań; pozwala określić procent błędu oraz ustalić próg wiarygodności. Dla badań społecznych dane pochodzące z tego

źródła są nieocenione. Podawana jest w nich liczba rodzin, ich wielkość oraz więzi wewnątrzrodzinne i rodowe w jednym przedziale czasu i w skali globalnej. Jest to kopalnia informacji. Obok zestawień statystycznych każdy spis podaje dane wtórne, których punkt ciężkości za każdym razem położony jest na co innego, pozwala to zrekonstruować informacje dotyczące wszystkich wsi.

Mankamentem rejestru pogłównego jest każdorazowe ujawnianie znacznej różnicy wyników końcowych. Dotyczy to nie tylko relacji między spisami z 1663 r. i o dziesięć lat późniejszym, lecz także sporządzonymi w niewielkim odstępie czasu (zob. tabela 5). Przyczyny tych różnic zapewne były podobne do tych, które wymieniliśmy przy rejestrach łanowego. Dokładność formularza, dobrze klasyfikującego wsie w rejonie konkretnej parafii, sugeruje, że pisarze opierali się na schemacie z 1663 r. Mogło jakiegś wsi zabraknąć na kartach spisu, np. z powodu klęsk elementarnych, nie mogła natomiast być błędnie zaklasyfikowana, gdyż wiarygodność spisu potwierdzał pleban danej parafii⁷⁴. Podobnie małe rozbieżności znaleźliśmy w liczbie opodatkowanych rodzin szlacheckich. Tym niemniej mnogość nazwisk z jednej strony i brak stałego ich występowania we wszystkich rejestrach budzi duże podejrzenia. Różna liczba poddanych, czeladzi czy rzemieślników była regułą.

Tabela 5

Osoby opodatkowane w dobrach szlacheckich powiatu tykocińskiego wg rejestrów pogłównego II połowy XVII wieku

Data sporządzenia rejestru	Szlachta		Poddani				Czeladź
	Liczba rodzin	Liczba osob.	Liczba chłop.	Liczba zagr.	Liczba komor.	Liczba rzem.	Liczba czeladzi
	I	II	III	IV	V	VI	VII
1663	875	2165	2952	19	163	12	1060
1673	1181	2878	1930	267	216	17	899
1674	1125	2619	2014	103	64	12	1117
1676	1169	2647	2069	91	65	9	827

Występowała też zaniżona liczba dzieci. Ustalona w uniwersałach „bariera” wiekowa 10 lat, od której wpisywano dzieci, była stosowana w sposób nieprecyzyjny i wykazywała tendencję do zaniżania wyników. Szacunki globalne przemawiają za tym, że najlepszy pod tym względem był rejestr z 1663 r.⁷⁵

J. Kleczyński, autor najobszerniejszego studium o tym rodzaju podatku uważa, że najważniejsze są spisy z 1676 r. ze względu na zmianę przepisów o pochodzeniu opłaty⁷⁶. Możemy ten osąd przyjąć za właściwy ze względu na kompletność wymienionych wsi. Jednak jego zawartość jest znacznie uboższa. Wartość spisu z 1663 r. może podnosić fakt jego pionierskości. Z powodu niechęci szlachty, uniwersał zapewniał o jednorazowości tego spisu. Kontrybucji, „na po tym względem stanu duchownego i szlacheckiego proponować nie będziemy y ieśliby od kogo

proponowana była, stany Rzeczypospolitej na nie pozwolić nie będą powinny”⁷⁷. Perspektywa niepowtarzalności tego podatku oraz wnikliwsza komisja poborowa dodatnio wpłynęły na wyniki końcowe: szlachta mając perspektywę jednorazowego poboru chętniej ujawniała swój stan posiadania podlegający opodatkowaniu. Z czasem okazało się jednak, że nadzieje były płonne, a szlachta nabyła doświadczenia w ukrywaniu „dusz” jej podległych. Szczególnie jaskrawo ujawnił to drugi wykaz z 1676 r., gdzie stany liczbowe są zatrważająco niskie w stosunku do wcześniejszej raty i spisów z lat poprzednich.

Akta skarbowe interesowały badaczy od wielu lat. Największa ilość publikacji dotyczy ich wartości dla badań demograficznych. Wiele analiz dokonano na materiałach podatku łanowego. Począwszy od A. Pawińskiego i A. Jabłonowskiego, a skończywszy na I. Gieysztorowej i współczesnych demografach podnosi się kwestię zastosowania właściwych przeliczników, proponują oni doliczanie odpowiednich procentów ukrytych elementów opodatkowania w celu uwiarygodnienia źródła⁷⁸. Coraz trafniej ustala się niedokładności. Ich aktualizacja (na podstawie innych form inwentarzowych pochodzących z epoki) pozwala patrzeć krytycznie, ale z pewnym optymizmem na rejestry. Dwie pozostałe formy podatku nie są tak szeroko omówione. Stwierdzenia, że rejestry podymnego mają dane demograficzne znacznie zaniżone w stosunku do niepopularnego wśród szlachty pogłównego i wymagają krytycznego aparatu badawczego, nie zachęcały badaczy do zajmowania się tym typem źródeł. Dlatego rejestry podymnego z terenu Podlasia były wykorzystywane np. do ukazania strat po „potopie szwedzkim”⁷⁹, pogłównego zaś używano jako źródło pomocnicze do badań osadnictwa i ogólnej charakterystyki społeczno-gospodarczej regionu⁸⁰.

Spójrzmy jeszcze na przydatność tych źródeł do innych celów. I. Gieysztorowa w pierwszym etapie prac nad Mazowszem w ramach *Atlasu historycznego Polski* pisała, że „masowość i powszechność rejestrów poborowych, w połączeniu z wartościami informacyjnymi, z rozbiciem na kategorie własności ludności małopolskiej etc., czynią z rejestrów źródło niezastąpione i pierwszorzędnej wagi zarówno do badań społeczno-gospodarczych jak i demograficznych”⁸¹. Z biegiem lat i doświadczeń te optymistyczne stwierdzenia zostały zrewidowane. W dwóch pracach charakteryzujących źródła skarbowe pod względem ich wiarygodności i przydatności do badań wszystkich regionów Korony, autorka zaleca ostrożność w korzystaniu z sumariuszy, a z akt szczegółowych poleca tylko niektóre⁸². Te zastrzeżenia są kierowane głównie pod adresem demografów. W analizach społeczno-gospodarczych i osadniczych krytycyzm jest postulowany nie w takim stopniu, jak w badaniach demograficznych. Dlatego należy przyrzeć się tym źródłom jako przekazom informacji pierwszorzędnej wagi⁸³. W przypadku północnego Podlasia nie znajdziemy zbyt dużo zróżnicowanych informacji na temat szlachty, szczególnie drobnej, średnio i mało zamożnej. Pomimo wielu niedociągnięć akta te niosą informacje dotyczące stanu majątkowego, form własności, wielkości zabudowy i zaludnienia z uwzględnieniem całej mozaiki społeczeństwa wiejskiego. Jeżeli do tego dodamy powszechność infor-

macji uzyskanych w niewielkim przedziale czasowym i ich wielokrotność w związku z oparciem na podobnym kwestionariuszu, to otrzymamy możliwość dokonywania korekt i osiągnięcia optymalnego wyniku, zbliżonego do stanu faktycznego⁸⁴.

Zachowane trzy rodzaje źródeł pozwalają na dokonanie ocen stanu posiadania szlacheckiego na terenie całego powiatu. Jednocześnie możemy śledzić zmiany dotyczące wielkości i form własności dóbr szlacheckich na przestrzeni dwóch stuleci, a naniesienie tych wyników na mapę poszerzy możliwości analizy porównawczej z sąsiednimi rejonami Korony⁸⁵.

PRZYPISY

1. Powiat tykociński był najdalej na północ wysuniętą większą jednostką administracyjną Podlasia. Województwo podlaskie utworzone w 1522 r. składało się z trzech ziem (bielskiej, drohickej, mielnickiej), a ziemia bielska dodatkowo z trzech powiatów (brańskiego, suraskiego i tykocińskiego). Na terenie powiatu tykocińskiego znajdowało się 12 parafii, z czego jedna (kobylińska) została przyłączona do powiatu w 1616 r. na prośbę mieszkającej tam szlachty. W naszych rozważaniach ujmijmy tę parafię łącznie, pominiemy zaś augustowską, gdzie nie było dziedzicznych dóbr szlacheckich.
2. W. Kula, *Problemy i metody historii gospodarczej*, Warszawa 1983, s. 98.
3. Był to popis pospolitego ruszenia z 1528, 1565 i 1567 roku. Listy szlachty zgłaszającej się pod chorągwie królewskie zostały wydrukowane w XIX w. w 33 tomie *Russkiej Istorической Biblioteki*. Ponadto spis z 1528 r. wydał A. Jabłonowski w *Źródłach dziejowych* (T. XVII, Cz. 1).
4. Krytyką spisów wojska z I poł. XVI w. zajmował się H. Łowmiański (*Popisy wojska W. X. Litewskiego jako źródła do dziejów zaludnienia*. W: *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Poznań 1980, s. 157-167). W przypadku szlachty powiatu tykocińskiego spisy te podają tylko tę część, która nie była w poddaństwie u Radziwiłłów i Gasztołdów (zob. Z. Kozicki, *Nieznane pismo Łukasza Górnickiego o szlachcie wolnej i niewolnej*, „Miesięcznik Heraldyczny”, T. 4:1911, s. 4-6, 40-43).
5. Pierwsze próby wprowadzenia podatku gruntowego pojawiły się w połowie XVI w. Najwcześniejsze rekognicje pochodzą z 1552 r. (I. Gieysztorowa, *Źródła i szacunki w badaniach osadnictwa i demografii Polski XVI-XVII w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, T.10:1962, s. 578). Z terenu ziemi bielskiej pierwszy znany nam rekognicjarz pochodzi z 1563 r.
6. W. Pałucki, *Uniwersały poborowe z 1563 r.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, T.14:1966, s. 519.
7. I. Gieysztorowa, *Źródła i szacunki w badaniach osadnictwa i demografii Polski XVI-XVII w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, T.10:1962, s. 576.
8. Ogólną charakterystykę tego typu podatku czytelnik może znaleźć w: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Przewodnik po zespołach. Warszawa 1975, s. 109-111.
9. I. Gieysztor, A. Żaboklicka, *Rejestry poborowe na Mazowszu w XVI w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, T. 3:1955, s. 338.
10. Większość spisów podatkowych XVI w. została zszyta w jednej księdze o tytule: „Regestr poborowy województwa podlaskiego 1563-1591”. AGAD. ASK. O.I. Nr 47. (Dalej: Regest 1563-91). Na 800 kartach znajdziemy spisy z 1577, 1578, 1579, 1580 i 1591 r. oraz część akt z wizytacji urzędników królewskich ze starostw i leśnictw. Księga ta jest oprawiona w kartonowe okładki i zachowana w dobrym stanie. Posiada nie wyrównane karty przy oprawie, dzięki czemu można ocenić rozmiary poszczególnych rejestrów po obejrzeniu rantu księgi.
11. Rekognicjarz z 1579 r. jest wkomponowany w zestaw akt: „Rekognicjarz poborowego z terenu całej Polski” (AGAD. ASK. O.54. Nr 15). (Dalej: Rekognicjarz 1579). Rekognicjarz później-

- szy funkcjonuje w inwentarzu jako oddzielna jednostka archiwalna: „Rekognicjarz poborowy województwa podlaskiego 1581 r.” (AGAD, ASK, O.IV, Nr 41). (Dalej: Rekognicjarz 1581). Zaszeregowany jest do akt z terenu Rzeczypospolitej („Index rekognicji 1501-1766”).
12. Rejestr brania poboru włók szlacheckich nieosiadłych, których się jeno po groszy 12 według uniwersału brano w roku 1577. W: Regestr 1563-91, s. 161-293. (Dalej: Łanowe 1577).
 13. *Volumina legum*. Wyd. J. Ohryzko. Petersburg 1859, T. 2, s. 177. W rzeczywistości na terenie woj. podlaskiego, mocą uchwał sejmików ziemskich, płacono za 1 włókę osiadłą 15 groszy, a za 1 włókę szlachecką 12 groszy.
 14. Poborcą podatkowym dla terenu ziemi bielskiej został wyznaczony Sebastian Brzozowski.
 15. Rejestr poborowy w 1578 uchwalony, a w 1579 roku czyniony. W: Regestr 1563-91, s. 335-384. (Dalej: Łanowe 1579).
 16. Regestrum retentorum contributionis: officio capitanaei Branscensi per exactorem pro executione extraditarum die vigesima Octobris 1578. W: Regestr 1563-91, s. 391-398. (Dalej: Regestrum retentorum 1578).
 17. *Volumina legum*, T. 2, s. 197.
 18. Tamże, T. 1, s. 981. A. Pawiński, *Skarbowość w Polsce i jej dzieje za Stefana Batorego*, Warszawa 1881, s. 278. Z tej akcji zachowało się w pewnej części szereg dokumentów. Kwity potwierdzane były pieczęcią sygnetową i sporadycznie podpisem (zob. Rekognicjarz 1579).
 19. I. Gieysztor, A. Żaboklicka, *Rejestry poborowe*, s. 338, 345; I. Gieysztor, *Źródła i szacunki*, s. 576; A. Pawiński, *Skarbowość*, s. 147.
 20. Tę wersję jako najdokładniejszą wzięliśmy za materiał porównawczy z rejestrami sporządzonymi w innych latach (zob. Łanowe 1579).
 21. Regest poborowy anni 80 w województwie podlaskim, powiatu bielskiego sprawiony przez mię Bieniasza Jałbrzyka Wyszeńskiego, poborcę. W: Regest 1563-91, s. 567-650. (Dalej: Łanowe 1580).
 22. Rejestr poborowy województwa krakowskiego z roku 1629. Oprac. W. Domin, J. Kolasa, E. Trzyna. Pod red. S. Inglota. Wrocław 1956. *Wstęp*, s. XIV.
 23. Sumariusz poboru anni 1591 w ziemi bielskiej wybieranego z dóbr szlacheckich parochiami rozdzielonych. W: Regest 1563-91, s. 777-864. (Dalej: Łanowe 1591).
 24. Z tych zestawień korzystali historycy poczynawszy od końca XIX w., omawiający skarbowość Rzeczypospolitej (A. Pawiński, *Skarbowość*; W. Pałucki, *Drogi i bezdroża skarbowości polskiej XVI i I poł. XVII wieku*, Wrocław 1974).
 25. Autor we wstępie wyjaśnia, że z A. Pawińskim rozdzielili prace w ten sposób, iż pierwszy miał do opracowania ziemie ruskie Rzeczypospolitej, a drugi – koronne.
 26. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*. T. 6, *Podlasie*, Cz. 1. W: *Źródła dziejowe*, Warszawa 1908, T. 17. (Dalej: *Polska XVI wieku*, Cz. 1).
 27. *Polska XVI wieku*, Cz. 1, s. 1-134.
 28. „Dla zaoszczędzenia miejsca nie ogłaszamy tego wykazu w dosłownym brzmieniu, tylko podajemy wyciąg danych statystycznych. Skrócenia dotyczą objętych słów, np. zamiast wyrazu «syn przeszłego Andrzeja» używamy olim (niegdy) Andrzeja, zamiast «z cześnikami swymi» tylko z cześnikami i inne” (*Polska XVI w.*, Cz. 1, s. 90, przypis 1). Podobne skróty stosował A. Pawiński. K. Górską w przypadku materiałów z województwa kaliskiego znalazła wiele nieścisłości dotyczących jakości ziemi, rozwarstwienia ludności wiejskiej etc. (K. Górską, *Przyczynek do krytyki rejestrów poborowych z XVI w.*, „*Studia Źródłoznawcze*”, T.1:1957, s. 186).
 29. Jabłonowski podał, że Wojciech Karwowski Rudnik miał 5,5 włoki, lecz nie określił rodzaju areалу. W oryginale były to włoki osiadłe. Wyliczając majątek Marcina Grajewskiego z Dolistowa, Smogorówki, Stajnego i Woznej, który wynosił 16 włók osiadłych i 3 zagrodników rolnych, autor dodał, że płatnik ten dodatkowo uiścił podatek za 3 młyny i 1 folusz (*Polska XVI w.*, Cz. 1, s. 114-115).
 30. I. Gieysztor, A. Żaboklicka, *Rejestry poborowe na Mazowszu w XVI w.*, „*Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*”, T.3:1955, s. 339; K. Górską, *Przyczynek...*, s. 185; M. Biskup, *Rejestry poborowe woj. chełmińskiego 1570*, „*Zapiski Towarzystwa Naukowego Toruńskiego*”, T.20:1954, s. 305-309.

31. Dokonał tego M. Biskup opracowując mapę województwa chełmińskiego w XVI w. (*Rejestry*, s. 310-328). Z młodszej generacji historyków potrzebę ponownego wydania tego typu źródeł podnosili: Z. Guldon (*Uwagi w sprawie przydatności rejestrów poborowych z XVI wieku*, „Zapiski Historyczne”, T.31:1966, s. 75-79) i P. Szafran (*Inwentarze czy rejestry poborowe*, „Zapiski Historyczne”, T.31:1966, s. 53-71).
32. *Rejestr poborowy województwa krakowskiego w 1629 r.* Pod red. S. Inglota. Kraków 1954.
33. Do naszych czasów dochował się wykaz rekognicji z lat 1501-1766 (AGAD, ASK, O.IV, Nr 41).
34. Rekognicjarz poborowy województwa podlaskiego 1581. W: AGAD. ASK. O.IV, Nr 41. (Dalej: Rekognicjarz 1581).
35. W. Pałucki, *Drogi*, s. 256.
36. *Volumina legum*, T. 3, s. 311; I. Gieysztorowa, *Źródła*, s. 584.
37. *Rejestr poborowy woj. krakowskiego w 1629 r. Wstęp*, s. XXI.
38. I. Gieysztorowa twierdzi, że podymne w tym roku było wybierane z terenu ziemi bielskiej (*Wstęp*, s. 185).
39. Ad officium et Acta pratio castern. Capitan. Branscen. veniens personaliter Generosus Mateus Jałbrzik Wyszyński Exactor contribut. Publicarum Regni [...] sequitur anno 1635. (Dalej: Podymne 1635). Spis ten, jak i datowany przez nas na rok 1629, zostały razem oblatowane w: „Księga grodzka brańska 1640-1641”, Archiwum Państwowe w Białymstoku.
40. Pojawiały się także informacje, czy był to dział indywidualny, czy wspólny. Dominowały działy cześnicze.
41. Wymieniano tylko cztery parafie: kobylińską, tykocińską, goniądzką i rajgrodzką, czyli notujące największą ilość dóbr szlacheckich. Dobra szlacheckie z innych parafii były dołączane według własnego uznania poborcy.
42. Regestr podymnego dwojga cum objuratis 1661 uchwalonych z ziemi bielskiej. W: „Podymne i objuraty różnych województw 1631-1676”. AGAD. ASK. O.I. Nr 65, s. 849-865. (Dalej: Podymne 1661).
43. J. Topolski, *Wpływ*, s. 320-349; I. Gieysztorowa, *Zniszczenia i straty wojenne oraz ich skutki na Mazowszu*, W: *Polska w okresie drugiej wojny północnej*, Warszawa 1956, T. 2.
44. S. Weyman, *Pierwsze ustawy poglównego generalnego w Polsce (r. 1498, 1520) na tle ówczesnego systemu podatkowego*, „Roczniki Dziejów Społeczno-Gospodarczych”, T.18:1956, s. 89-121. Poglówne uchwalone w 1590 r. nie zostało zrealizowane.
45. R. Rybarski, *Skarb i pieniądze za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III*, Warszawa 1939, s. 116, 189; J. Kleczyński, *Poglówne generalne w Polsce i oparte na nim spisy ludności*, W: „Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego PAU”, Seria 2. Kraków 1894, T. 5, s. 240-262; I. Gieysztorowa, *Źródła*, s. 585.
46. Rejestr wybierania poglównego imata Subsidiarum Generalis Contributionis od Stanów i Urzędów Z.B. także od osób status Nobilitatis et Plebei utr. sexus Ritus Graeci et Latini przez mię Stanisława Wyszyńskiego Poborcę Głównego w Trakcie Tykocińskim calculandum do skarbu Rzplitej spisany i podany in AD 1663. (Dalej: Poglówne 1663). Powyższy spis, jak i pozostałe, został współoprawiony w jednym woluminie o tytule: „Rejestr poglównego województwa podlaskiego i rawskiego 1662-1676”. W: AGAD. ASK. O.I. Nr 70. (Dalej: Rejestr 1662-76). Powyższy spis mieści się na kartach 684-751.
47. Akta były prowadzone różnie, od bardzo starannego aż po zły z fatalnym piśmem.
48. Mamy zachowanych pięć spisów podatkowych z tego okresu. Jeden jest datowany na 1673 r., dwa na 1674 i tyleż na 1676 r. Część z nich nie posiada pełnego tytułu bądź jest podana w formie nieczytelnej. Zdecydowaliśmy, że nie będziemy ich tutaj cytować ze względu na wątpliwość przekazu. Dla przykładu podajmy dwa czytelne tytuły, różniące się od siebie formą zapisu. Pierwszy: „Juramenta Subsydii Generalis Rathe primae. Primus diebus Maj in anno 1674 wydać deklarowanej Parochiarum Tractus Tykociniensis, Raygrodzensis, Goniądzensis, Tykocinensis i Kobylenensis Exactionis subsidii eiusdem Gnosi Bartholomei Łoknicki Exactoris Terrae Bielscensis in Tractu Tykocinensi utinam feliciter”. Drugi: „Rejestr poglównego dwojga w roku 1676 uchwalonego Exakcji ur. Jmci p. Andrzeja Stanisława Jamiołkowskiego komornika polnego i exaktora poglównego dwojga Traktu tykocińskiego ziemi Bielskiej, Regenta grodzkiego goniądzkiego”. Prawie wszystkie spisy poglównego znajdują się

- w jednej współprawnej księdze (Rejestr 1662-76 k.757 nn, 817 nn, 866 nn, 915 nn). Tylko jeden spis został oprawiony oddzielnie. Zatytułowano go: „Rejestr prowincji małopolskiej 1676 r.” (Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. Rkp. Nr 1099 k.701 nn).
49. *Volamina legum*, T. 5, s. 95-101.
 50. Księga grodzka brańska 1690-1717. AGAD. Księga grodzka brańska nr 39. (Dalej: Ks. g. brańska 1690-1717).
 51. Księgę tą sporządzono na zasadzie połączenia luźnych kart lub poszytów. Praca nie została wykonana precyzyjnie, na co może wskazywać nierówne złożenie kart oraz oprawienie części dokumentów „do góry nogami”. Brak karty tytułowej i innych kart oraz widoczne ślady zniszczeń wskazują na niewłaściwe przechowywanie archiwaliów. (Dzieje tych źródeł opisuje B. Sobol, *Księgi sądowe z obszaru Podlasia*. W: AGAD. Przewodnik po zespołach. Warszawa 1975, s. 185-187 oraz W. Maciejewska, *Transport akt przekazanych Polsce przez Związek Radziecki*, „Archeion”, T.38:1962, s. 304-306). Obecnie księga ta jest oddana do użytku po dokładnej konserwacji, a uzupełnione ubytki ukazują rodzaj i rozmiary zniszczeń.
 52. Podatek „Subsydium charitativum” był zapisywany łącznie bądź eksponowany na końcu akt podatkowych powiatu.
 53. Obszerłą bibliografię na ten temat możemy znaleźć w pracach: I. Gieysztorowej (*Źródła i szacunki*, s. 356, przypis 4; *Wstęp do demografii staropolskiej*, Warszawa 1976, s. 145, przypis 140). Historycy zajmowali się głównie źródłami z XVI wieku. Powodem tego były szeroko zakrojone prace IH PAN nad *Atlasem historycznym Polski*. Źródła z XVII w. traktowano tam jako pomocnicze.
 54. I. Gieysztorowa, *Źródła i szacunki*, s. 579.
 55. Tamże, s. 576-583; Taż, *Wstęp*, s. 146-161.
 56. Podobnego zdania był A. Jabłonowski, uzasadniając wydanie tego rejestru w swoim opracowaniu źródłowym (*Polska XVI w.*, Cz. 1, *Wstęp*).
 57. Kwity były przyklejane na luźnych kartach bez porządku. Na jednej karcie było ich spore zagęszczenie, zaś na następnej zostawiano dużo wolnego miejsca, aby na trzeciej stronie ponownie zagęścić odcinki poświadczeń podatkowych. Widoczne były ślady odklejanych odcinków.
 58. I. Gieysztorowa, *Źródła i szacunki*, s. 581. Zasada starych kwitów w tym wypadku nie miała jeszcze racji.
 59. Tego typu praktyki nie były ewenementem (zob. I. Gieysztorowa, *Źródła i szacunki*, s. 356).
 60. W naszym przypadku przydatny może być statut diecezjalny z poł. XVIII w. (Zob. Synodus Dioeciesiana Vilmensis ab [...] Michaelae Joanne Zienkowicz [...] in ecclesia cathedrali suo Anno Dni MDCCXLIV [...], Vilnius 1744, s. 14 nn.)
 61. Regestrum retentorum 1579, s. 589.
 62. Autor „exorbitancji” nie jest znany. Podejrzewa się, że spisał je poborca Mateusz Węgierski lub ktoś z jego otoczenia. Pełny tekst dokumentu przytacza K. Górską (*Przyczynek do krytyki rejestrów poborowych z XVI wieku*, „Studia Źródłoznawcze”, T.1:1957, s. 186-189). Do exorbitancji i korektury praw w 1587 r. byli wybierani odpowiedni ludzie. Dla ziemi bielskiej był nim Sebastian Brzozowski, poborca i wielokrotny poseł na sejm (J. Siedlecki, *Rodzina Brzozowskich na ziemi bielskiej*, „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska”, T.1:1989, s. 19), jednakże nie znaleźliśmy jego autorstwa tak wyczerpującego raportu jak to było w przypadku M. Węgierskiego.
 63. Tamże, s. 186.
 64. „Retenta, których jest sieło, a które starostowie pozywać zaniedbują albo je sami bierzą etc. mógłby konstytucją opatrzyć albo je przy niniejszym poborze oddawania, to jest nie brać od niego poboru terazniejszego, aby wg rejestru retenta oddawał”. (K. Górską, *Przyczynek*, s. 188). Zob. także I. Gieysztorowa (*Źródła i szacunki*, s. 579-580); A. Pawiński (*Skarbowość*, s. 238).
 65. We wstępie do wydanego rejestru łanowego województwa krakowskiego możemy przeczytać, że poborcy wyznaczeni do poszczególnych okręgów na wstępie układali spis miejscowości wg parafii, a rejestry przepisywano z roku na rok. Podobne braki w liczbie opodatkowanych wsi rejestrowali historycy w różnych rejonach Korony. (Zob. I. Gieysztorowa, *Źródła i szacunki*, s. 580, przypis 28).

66. *Volumina legum*, T. 6, s. 203; I. Gieysztorowa, *Źródła i szacunki*, s. 580-581; A. Pawiński, *Skarbowość*, s. 284.
67. I. Gieysztorowa, *Źródła i szacunki*, s. 580.
68. K. Górską, *Przyczynek*, s. 187.
69. *Regestrum retentorum* 1579, s. 397.
70. Łanowe 1577, s. 287-289, 291; Łanowe 1579, s. 340-341; Łanowe 1580, s. 616-618.
71. I. Gieysztorowa, *Źródła i szacunki*, s. 584-585.
72. Tamże, s. 585. Była to tendencja ogólnopolska.
73. R. Rybarski, *Skarb i pieniądz*, s. 191.
74. Zostało to potwierdzone po konfrontacji z wykazem wsi należących do poszczególnych parafii diecezji wileńskiej zamieszczonym na końcu akt synodalnych z 1744 r. (*Synodus dioecesis Vilnensis...*, s. 44)
75. Podobnego zdania jest I. Gieysztorowa (*Źródła i szacunki*, s. 585).
76. J. Kleczyński, *Pogłównie*, s. 242
77. *Volumina legum*, T. 4, s. 399.
78. I. Gieysztorowa, *Źródła i szacunki*; Taż, *Wstęp*; oraz inni.
79. J. Topolski, *Wpływ wojen*. Artykuł jest dość obszerny, gdyż liczy 30 stron. Jest to jedyna praca wykorzystująca w tak dużym stopniu dane podymnego.
80. Z tego typu źródeł najczęściej korzystał prof. Jerzy Wiśniewski przy opracowywaniu dziejów osadnictwa.
81. I. Gieysztorowa, *Zmiany społeczno-gospodarcze wsi mazowieckiej w XVI wieku w świetle sumariuszy poborowych*, „Przegląd Historyczny”, T.49:1958, s. 236.
82. Taż, *Źródła i szacunki*; Taż, *Wstęp*, s. 146-195.
83. Na tego typu źródłach opierało się przy opracowaniu mapy Mazowsza w XVI w. w ramach *Atlasu historycznego Polski*, PAN.
84. Historycy pracujący nad *Atlasem historii Polski*, w przypadku województwa płockiego, dokonali oceny sumienności poborców metodą wrywkową na podstawie inwentarzy. Okazało się, że zeznania podatników nie mogły w sposób zasadniczy odbiegać od rzeczywistego stanu (I. Gieysztorowa, *Zmiany*, s. 236, przypis 3).
85. W. Pałucki, *Atlas*, s. 108; Tenże, *Mazowsze w II połowie XVI wieku*, Warszawa 1980, Cz. 2 – *Komentarz*. *Wstęp*. Potrzeba stworzenia takiego obrazu była podnoszona od stu lat. To było powodem rozpoczęcia prac przez J. Jakubowskiego (Mapa) i A. Jabłonowskiego (*Polska XVI w.*, Cz. 1, *Wstęp*).